

تاریخ تشیع در ایران

از آغاز تا طلوع دولت صفوی

رسول جعفریان

۱۳۸۵

جعفریان، رسول، ۱۳۴۳ -

تاریخ تشیع در ایران از آغاز تا طلوع دولت صفوی/ رسول جعفریان. - قم: انصاریان، ۱۳۸۵. ۹۴۹ ص.

ISBN: 964-438-809-7

فهرست‌نویسی بر اساس اطلاعات فیبا

الف. عنوان.

۲. اسلام - ایران - تاریخ.

۱. شیعه - ایران - تاریخ.

ت ۷ ج ۴ / ۴ / ۱۵ BP

تاریخ تشیع در ایران از آغاز تا طلوع دولت صفوی

مؤلف: رسول جعفریان

ناشر: انتشارات انصاریان - قم

چاپ اول: ۱۳۸۵ - ۱۴۲۷ - ۲۰۰۶

چاپخانه: ثامن الائمه (ع) - قم

شمارگان: ۲۰۰۰ جلد

تعداد صفحات: ۹۵۲ ص.

قطع: وزیری

شابک: ۹۶۴-۴۳۸-۸۰۹-۷

کلیه حقوق برای ناشر محفوظ است

انتشارات انصاریان

قم - جمهوری اسلامی ایران

عیاهان شهدا - کوچه ۲۲

ص. پ ۱۸۷

تلفن: ۷۷۴۱۷۴۴ (۲۵۱) (۹۸) دورنگا: ۷۷۴۲۶۴۷

پست الکترونیک: ansarian@noornet.net

www.ansariyan.org & www.ansariyan.net

فهرست مطالب

مقدمه ۱۵

تعریف تشیع و انواع آن

۲۲	..... تشیع عراقی
۲۷	..... تشیع محبتی
۲۸	..... تشیع امامتی
۵۱	..... تشیع افراطی و غالی
۶۲	..... تشیع معتزلی
۷۷	..... معیارهای شیعه بودن
۷۸	..... تصریح دیگران
۷۹	..... علوی بودن
۸۱	..... وابستگی خاندانی
۸۲	..... وابستگی شهری
۸۳	..... دفن در عتبات مقدسه
۸۴	..... تصریح شخص
۸۷	..... معیارهای دیگر

علل نفوذ و پیشرفت تشیع

۸۹	..... الف: دوستی اهل بیت
۹۱	..... ب: زهد شیعیان
۹۳	..... ج: مظلومیت علویان و شیعیان

د: نگرش عدالت خواهان و ضد ستم در شیعه ۹۹

قرن اول: تشیع در میان عرب و موالی

عراق پایگاه تشیع ۱۰۳
 قبایل شیعی عراق و موالی آنها ۱۰۸
 موالی و گرایشات مذهبی ۱۱۳
 موالی و شرکت در قیام مختار ۱۲۲
 موالی امامان (ع) ۱۲۷
 موالی و جریان غلو ۱۳۲
 غلات و موالی ایرانی ۱۳۳
 غالبان و اندیشه‌های ایرانی ۱۴۳
 دیدگاه‌ها درباره تشیع و اندیشه‌های ایرانی ۱۴۶
 اندیشه شعوبیگری و مذهب شیعه ۱۵۶
 سکونت عربها در ایران در قرن اول و دوم ۱۵۹

قرن دوم: ورود تشیع به ایران

عباسیان و شعارهای شیعی ۱۶۳
 قم پایگاه تشیع در ایران ۱۷۳
 خاندان اشعری در قم ۱۷۵
 برجستگان خاندان اشعری ۱۸۲
 بستگی اشعریان به تشیع ۱۸۴
 موالی اشعریون در قم ۱۸۷
 قم و امامان (ع) ۱۸۸
 طالبی‌ها و قم ۱۹۰
 تشیع قم در گفتار جغرافی دانان ۱۹۴
 مناسبات قم با خلفا ۱۹۶
 قم مرکز حدیث شیعه ۲۰۰
 قم و عالمان شیعه ۲۰۱
 شیعه‌های مهاجر در قم ۲۰۳
 مبارزه علمای قم با اندیشه‌های غالی ۲۰۴

- ۲۰۷..... تشیع قم در آوه، فراهان.....
 ۲۱۰..... تشیع کاشان در منابع جغرافی و تاریخی.....
 ۲۱۳..... مؤلفان شیعی متقدم کاشان.....
 ۲۱۴..... کاشان پناهگاه علویان.....

تشیع ایران در قرن سوم

- ۲۱۷..... امام رضا (ع) و تشیع ایران در قرن سوم.....
 ۲۲۸..... زائران سنی امام رضا علیه السلام تا قرن ششم.....
 ۲۳۳..... مهاجرت سادات به ایران و گسترش تشیع.....
 ۲۴۰..... تشیع در شهرهای ایران در قرن سوم.....
 ۲۴۰..... منطقه جبل و تشیع.....
 ۲۴۲..... فارس و تشیع تا قرن سوم.....
 ۲۴۳..... کرج ابودلف و تشیع.....
 ۲۴۴..... ری و تشیع تا قرن سوم.....
 ۲۴۸..... آشنایی مردم ری با تشیع.....
 ۲۵۲..... نفوذ تشیع در ری.....
 ۲۵۴..... اصفهان سنی و آغاز تشیع در آن تا قرن سوم.....
 ۲۵۶..... تسنن افراطی در اصفهان.....
 ۲۵۷..... علاقه به اهل بیت در اصفهان.....
 ۲۶۰..... تقابل قم و اصفهان.....
 ۲۶۱..... حضور سادات در اصفهان.....
 ۲۶۲..... قزوین دائر السنه و سرآغاز تشیع در آن.....
 ۲۶۵..... محدثان و مؤلفان شیعه در قزوین.....
 ۲۶۹..... تشیع خراسان: الف: طاهریان و تشیع.....
 ۲۷۳..... ب: قیام محمد بن قاسم در خراسان.....
 ۲۷۴..... ج: ادامه نفوذ تشیع در خراسان در قرن سوم.....
 ۲۷۹..... سیستان و تشیع.....
 ۲۸۱..... صفاری ها و تشیع.....
 ۲۸۳..... تشیع در چند شهر دیگر.....
 ۲۸۳..... شیعه و معتزله در قرن سوم.....

۲۹۰	گرایش مذهبی مأمون.....
۲۹۳	متوکل و غلبهٔ تسنن ناصبی.....
۲۹۷	تشیع طبرستان در قرن دوم و سوم.....
۳۰۰	تشکیل دولت علوی در طبرستان در قرن سوم.....
۳۰۸	تشیع در جرجان.....
۳۱۱	تشیع جرجان تا قرن سوم.....
۳۱۴	فعالیت اسماعیلیه در ایران.....
۳۲۲	نخستین داعیان اسماعیلی در ایران.....

تشیع ایران در قرن چهارم

۳۲۹	تشیع در شهرهای ایران.....
۳۳۴	تشیع در فارس.....
۳۳۵	تشیع در خراسان و سیستان.....
۳۳۹	تشیع در جبال.....
۳۴۰	تشیع در کرمان.....
۳۴۱	تشیع در خوزستان.....
۳۴۱	تشیع در سایر بلاد.....
۳۴۳	اسماعیلیان ایران در قرن چهارم.....
۳۵۱	دولت علویان در طبرستان در قرن چهارم.....
۳۵۶	دولت علوی پس از ناصر کبیر.....
۳۶۱	تشیع در طبرستان در قرن چهارم.....
۳۶۳	تشیع جرجان در قرن چهارم.....
۳۶۵	حوزهٔ علمی شیعه در اصفهان.....
۳۶۹	محدثان دوستدار اهل بیت (ع) در اصفهان قرن چهارم.....
۳۷۲	دولت آل بویه و تشیع.....
۳۸۰	عالمان متشیع.....
۳۸۲	نکاتی دیگر در باب تشیع ایران.....

تشیع ایران در قرن پنجم

۳۸۵	غزنویان بر ضد تشیع.....
-----	-------------------------

۳۸۹	سلجوقیان و تشیع
۳۹۸	ادب شیعی فارسی تا قرن پنجم
۴۰۳	تشیع ری تا قرن پنجم
۴۰۳	کوچ علویان به ری و توسعه تشیع
۴۰۸	آل بویه و گسترش تشیع در ری
۴۱۰	خاندان بابویه در ری و سهم آن در نشر تشیع
۴۱۱	ویرانی ری در حمله غزنویان
۴۱۳	فعالیت فرهنگی شیعیان در ری
۴۱۴	شیعه و معتزله در قرن چهارم و پنجم
۴۱۸	صاحب بن عباد محور حرکت معتزلی-شیعی
۴۳۰	روابط معتزلیان و شیعیان در ابعاد دیگر
۴۳۴	شیخ مفید و معتزله
۴۳۹	معتزله و مذهب زیدی
۴۴۳	شهرهای شیعی ایران در قرن پنجم
۴۵۰	فعالیت شدید اسماعیلیان ایران
۴۵۷	تشکیل حکومت اسماعیلی در ایران

تشیع ایران در قرن ششم

۴۷۱	نفوذ شیعیان در سازمان اداری دولت سلجوقی
۴۷۳	علویان ری در دوره سلجوقی
۴۷۵	تأثیر تشیع عراق عرب بر عراق عجم در قرن پنجم
۴۸۲	شاگردان ایرانی ابوعلی طوسی
۴۸۴	جعفر دوریستی و نشر دانش شیعی بغداد در ایران
۴۸۶	تأثیر مکتب طوسی در عالمان شیعه ایرانی
۴۸۷	اجازات
۴۸۹	آینه تشیع ایران در قرن ششم
۵۰۱	محلات شیعه‌نشین ری
۵۰۳	مدارس شیعه در ری
۵۰۵	جدال‌های مذهبی در ری
۵۱۰	تشیع در نواحی ری

- ۵۱۷..... تشیع در خراسان در قرن ششم
- ۵۲۲..... تشیع در طبرستان
- ۵۲۹..... تشیع قزوین در قرن ششم
- ۵۳۰..... حمدانی‌ها خاندانی کهن در قزوین
- ۵۳۳..... خاندان عجلی از خاندان‌های شیعه قزوین
- ۵۳۴..... دیگر علمای قزوین در الفهرست
- ۵۳۶..... تشیع در نواحی قزوین
- ۵۴۰..... تسنن و تشیع قزوین در کتاب نقض
- ۵۴۱..... شواهد تسنن قزوین
- ۵۴۲..... شواهد تشیع در قزوین
- ۵۴۴..... چند کتیبه
- ۵۴۵..... امام علی (ع) و قزوین
- ۵۴۶..... سادات قزوین و تشیع
- ۵۴۹..... خاندان سادات جعفری
- ۵۵۳..... فهرست امامزادگان موجود در قزوین و نواحی آن
- ۵۵۳..... امامیان قزوین و اسماعیلیان
- ۵۵۴..... تشیع در ورامین
- ۵۵۸..... خاندان ابوسعید ورامینی
- ۵۶۰..... عالمان شیعه ورامین در الفهرست
- ۵۶۱..... امامزادگان ورامین
- ۵۶۳..... تشیع در بیهق (سبزوار)
- ۵۷۰..... تشیع در نیشابور
- ۵۷۲..... خوارزمشاهیان وگرایش به علویان
- ۵۷۷..... تشیع کاشان در کتاب نقض
- ۵۷۸..... تشیع کاشان در فهرست منتجب‌الدین
- ۵۸۰..... کاشان مهد ادیبان و دبیران
- ۵۸۱..... تشیع در راوندکاشان
- ۵۸۵..... علمای شیعه جرجان و استرآباد در قرن پنجم و ششم
- ۵۸۸..... تشیع استرآباد و جرجان در کتاب نقض
- ۵۹۰..... علویان در جرجان و استرآباد

۵۹۵	..... تشیع اصفهان در قرن ششم
۵۹۸	..... ادب منثور و منظوم شیعه در قرن ششم
۶۰۱	..... سنایی و تشیع
۶۰۲	..... سنایی و امام حسین (ع)
۶۰۴	..... ابوالمفاخر رازی
۶۰۵	..... عالمان شیعه ایرانی
۶۰۶	..... تشیع اعتدالی در ایران در قرن ششم
۶۰۶	..... خط فکری شیعه اصولی و حشوی
۶۰۸	..... شیعت اصولیه و قرآن
۶۱۶	..... شیعه اصولیه و صحابه
۶۲۷	..... شیعت اصولیه و شأن پیامبر
۶۳۰	..... تفاهم در برخوردها
۶۳۴	..... مبارزه با تعصب مذهبی

تشیع ایران در قرن هفتم

۶۳۹	..... تشیع و برافتادن عباسیان در قرن هفتم
۶۴۳	..... مغولان و توسعه فتوحات
۶۴۶	..... منابع تاریخی و نقش خواجه نصیر
۶۵۱	..... خواجه در میان مغولان
۶۵۲	..... نفوذ خواجه در هولاکو
۶۵۶	..... نقش ابن علقمی در واقعه سقوط بغداد
۶۶۵	..... روابط عباسیان و مغولان
۶۷۳	..... ادبیات فارسی منثور و منظوم شیعه
۶۷۷	..... نهج البلاغه و تشیع اعتدالی در ایران

تشیع ایران در قرن هشتم

۶۸۹	..... ایلخانان مغول و تشیع
۶۹۴	..... گرایش الجایتو به مذهب تشیع امامی
۶۹۵	..... الف: گزارش ابوالقاسم قاسانی
۶۹۸	..... ب: گزارش حافظ ابرو

- ح: گزارش‌های دیگر ۷۰۰
- نقش علامه حلی در تشیع الجایتو ۷۰۲
- نقش تاج‌الدین آوجی ۷۰۵
- مخالفت با تلاش سلطان خدابنده برای رواج تشیع ۷۰۶
- تشیع الجایتو به روایت خودش ۷۱۰
- رسالة فواید الجایتو ۷۱۰
- چرا شیعه شدم؟ ۷۱۲
- تشیع الجایتو و نفوذ در مکه ۷۱۷
- شیخ حسن کاشی و نقش او در تشیع الجایتو و ایران ۷۱۸
- حله و انتقال تشیع به ایران در قرن هشتم ۷۲۱
- علامه حلی در ایران ۷۲۲
- نقش بهاء‌الدین جوینی و عمادالدین طبری در تشیع اصفهان ۷۲۹
- خدابنده و تشیع اصفهان در نیمه نخست قرن هشتم ۷۳۳
- تشیع قم در قرن هشتم ۷۴۰
- تشیع قزوین در قرن هشتم ۷۴۳
- تشیع ورامین در قرن هفتم و هشتم ۷۴۷
- آثار فارسی شیعی از قرن هشتم ۷۵۰
- سه شاعر شیعه از قرن هشتم ۷۵۶
- صوفیان متشیع و شیعه ۷۶۰
- پیدایش نحله حروفیه در قرن هشتم ۷۶۷
- بستر تشیع غالی در قرن هشتم ۷۷۲
- وضعیت مذهبی شهرهای ایران در قرن هشتم ۷۷۴
- دولت سربداری شیخی - شیعی در سبزوار در قرن هشتم ۷۷۶
- تشیع در سرزمین‌های عربی از قرن سوم تا هشتم ۷۸۴
- تشیع در شامات ۷۸۴
- تشیع در شهرهای عراق ۷۹۹

تشیع ایران در قرن نهم

- تشیع ایران و اصفهان در نگاه يك موزخ ۸۰۹
- تشیع چیرجان در قرن نهم ۸۱۴

۸۲۰	..... رسوم شیعه تا قرن نهم هجری
۸۲۰	..... مناقب خوانی
۸۲۲	..... برگزاری مراسم عاشورا
۸۲۶	..... جشن عید غدیر
۸۲۷	..... رسم انتظار فرج
۸۳۰	..... نماز جمعه در میان شیعیان
۸۳۴	..... مراسم نهم ربیع در کاشان
۸۳۶	..... تشیع کاشان در قرن نهم
۸۳۸	..... عالمان شیعه کاشان در قرن هشتم و نهم
۸۳۹	..... کاشانی‌های غیر شیعی
۸۴۰	..... پیدایش تسنن دوازده امامی
۸۵۰	..... آثار و کتیبه‌های شیعی در قرن هشتم و نهم
۸۵۲	..... کتیبه‌های دیگر
۸۵۶	..... آثار تشیع در یزد از قرن ششم تا نهم
۸۶۵	..... ادبیات منظوم شیعه در قرن نهم
۸۷۳	..... ادب ردیه نویسی از قرن هشتم تا دهم
۸۷۵	..... منابع و مأخذ
۸۹۹	..... فهرست راهنما

بسم الله الرحمن الرحيم

مقدمه

قرن هاست که سرزمین ایران، به قلب تشیع دوازده امامی تبدیل گشته و بسیاری را به این اشتباه انداخته است که گویی از نخستین روزهای ورود اسلام به ایران، ایرانیان مذهب تشیع را انتخاب کردند. در حالی که آشنایی مختصر با تاریخ اسلام در ایران، نشان می دهد که در آغاز، همه مذاهب اسلامی، برای خود جای پای در ایران داشتند و نه تنها سنیان و شیعیان، بلکه معتزلیان و خوارج و مرجیان و از مذاهب فقهی، حنفیان و شافعیان و اهل حدیث، هر کدام در شهر و دیاری، قدرتی به دست آوردند. در این میان، شیعیان، تدریجا وضعیت بهتری یافتند؛ در حالی که خوارج که کز و فرز زیادی در جنوب ایران، در دو قرن نخست داشتند، به مرور و البته به طور کامل از میان رفتند.

قرن چهارم و پنجم، دوران رشد شیعه در تمامی جهان اسلام و از جمله ایران بود. مهم ترین مناطقی که تشیع در آنها رشد کرد، عراق و شام و مغرب بود که تحت سلطه آل بویه، فاطمیان مصر و حمدانیان سوریه درآمد. آن زمان، تشیع در ایران هم، به دلیل فعالیت علمی شیعیان در بخش مرکزی اش و همچنین حمایت های آل بویه و وزرای آنان، پیشرفت هایی داشت.

سقوط فاطمیان، برافتادن حمدانیان و روی کار آمدن دولت های افراطی سنی از قبیل ایوبیان و سپس ممالیک و در نهایت عثمانی، سرنوشت تشیع را در بلاد عرب، با مشکل روبرو کرد. این در حالی بود که شانس موفقیت تشیع در آن نواحی، اگر بیش از ایران نبود، قطعاً کمتر از آن نبود. آخرین باقی مانده جامعه شیعه در حلب، توسط دولت عثمانی به شدت سرکوب شد. و البته این دولت نتوانست تشیع را از بعلبک و جنوب لبنان از میان ببرد، چنان که نتوانست علویان آناتولی را قلع و قمع کند.

طی دورانی که تشیع در شام زیر فشار ممالیک بود، تشیع در ایران به آرامی رشد کرد. آن زمان، مانع مهم رشد تشیع که همزمان عامل ترقی آن هم بود، و این امری شگفت است، فراگیر شدن تصوف بود. تصوف، مذاهب اسلامی را خنثی می کرد. به همین دلیل، هم تسنن را خنثی

کرد و هم تشیع را از فعالیت چشمگیر بازداشت. در این وقت، خلافت سنی هم از میان رفته بود گرچه در این اواخر، وجود آن هم مانعی برای رشد تشیع نبود.

اما از همه مهم تر، آن که، این زمان، مهم ترین حامی تشیع ایران، تشیع حله و عراق بود که روی ایران تأثیر می گذاشت. مکتب حله برای دو قرن پیاپی بر تشیع ایران تأثیر گذاشت. در همین مدت، پیدایش نحله های صوفی - سیاسی - شیعی سربداران، مرعشیان و مشعشعیان به تدریج زمینه هایی را برای برآمدن خانقاه های شیعی فراهم ساخت.

دوستان سال طول کشید تا خانقاه شیخ صفی، یکی از همان نحله های صوفی - سیاسی بتواند از مرز تصوف عبور بگذرد و به تشیع امامی وارد گردد. این اتفاقی بود که در سالهای پایانی قرن نهم هجری رخ داد. آن هم زمانی که علایق شیعی، تقریباً در بیشتر مناطق مرکزی ایران، جاگیر شده بود. تشیع دولت قراقویونلو که از بغداد تا تبریز و از آنجا تا اصفهان حکومت می کرد، توجه طلوع و ظهور دولت صفوی در مرحله بعدی بود.

در نهایت، دولت صفوی در سال ۹۰۶ تشکیل شد و تشیع امامی، پس از یک هزار سال سرکوب و تقیه، توانست دولت مطلوب خود را به دست آورد. شادمانی ناشی از تشکیل این دولت، در بسیاری از متون تاریخی دوره صفوی کاملاً مشهود است.

این است داستان مختصری که شرح تفصیلی آن در این کتاب آمده است.

نکته گفتنی آن که نگارش در زمینه تاریخ تشیع امر تازه ای نیست. یکی از کهن ترین آثار در این زمینه، مجالس المؤمنین قاضی نورالله شوشتری (م ۱۰۱۹) است که به معنای دقیق کلمه، تلاش کرده است تا دایرة المعارفی از تشیع و به خصوص تاریخ آن، با تقسیم بندی فصولی منظم به دست دهد. در این اواخر، عبدالعزیز جواهر الکلام، کتاب آثار الشیعة الامامیه را نوشت (تهران، کتابخانه مجلس، ۱۳۰۷) که مجلد چهارم آن تاریخ تشیع در میان امیران و وزیران است و در حد خود از آثار خوب و سودمند محسوب می شود. این کتاب، به رغم آن که اسلوب نگارش آن قدری کهنه شده، اما اثری است پر مطلب، سودمند و روشمند که در زمینه تاریخ تشیع، یک اثر قابل توجه به حساب می آید.

با برآمدن خورشید انقلاب اسلامی، تحقیقات شیعه شناسی که سابقه ای در غرب داشت، به طور جدی آغاز شد و طی دو سه دهه گذشته، آثار فراوانی در این زمینه در زبان فارسی و عربی و انگلیسی در ایران و سایر کشورها انتشار یافت. دو دایرة المعارف یکی عربی از سید حسن امین و دیگری از شماری از نویسندگان ایرانی، از جمله آثاری است که در این دوره به نگارش در آمده است. در ارتباط حوزه تصوف و تشیع، هنوز هم و به رغم وجود کتاب کامل شیعی با عنوان الفکر الشیعی و النزعات الصوفیه که با ترجمه خوب آقای ذکاوتی تحت عنوان تشیع و تصوف چاپ شده، نیازمند کارهای بهتری هستیم.

طی سه سال گذشته، باگشوده شدن دروازه‌های عراق و خلاصی آن از استبداد بعثی، آثار جدیدی در باره تشیع به زبان عربی توسط محققان نوشته شد که چندین برابر آن چیزی است که در دو دهه پیش از آن نوشته شده بود. همچنین در سالهای اخیر شیعیان عربستان و لبنان، تحقیقات تازه‌ای در باره وضعیت و سابقه تشیع در بلاد خود انجام دادند که برخی از آنها، کارهای درخور و قابل ستایش است. بدین ترتیب، اکنون در جایی ایستاده‌ایم که می‌توانیم مدعی باشیم در این زمینه، بستری فراهم شده است که راه را برای تحقیقات جزئی‌تر و در عین حال دقیق‌تر هموار می‌کند.^۱

در میان آنچه در این باب نوشته شده است، کتاب حاضر تلاشی در جهت نشان دادن مسیر پیشرفت تشیع در حوزه ایران اسلامی است. به همین دلیل، در باره تأسیس شیعه، جز اندکی سخن گفته نشده است. در باره تشیع در سایر کشورها هم، تنها فصل بسیار کوتاهی آمده که اختصاص به تشیع در عراق و حلب دارد. در ارائه آن فصل، هدف آن بوده است تا در مقایسه، وضعیت تشیع ایران در قرن‌های پنجم تا نهم بهتر شناخته شود.

باید یادآور شد که هدف از نگارش این اثر، شرح تاریخ سیاسی شیعه در ایران نبوده است، بلکه به طور کلی نشان دادن چگونگی بسط تشیع در این دیار بوده و به همین دلیل، نوعی سبک توسعه جغرافیایی - ادواری مورد استفاده قرار گرفته است. بر همین اساس، تلاش شده است تا از هر آنچه می‌تواند در ارائه تصویری از این توسعه کمک کند، استفاده کنیم. تاریخ سیاسی شیعه در ایران، یا مناسبات تصوف و تشیع می‌تواند موضوعات مستقلی برای تحقیق باشند.

پایان این کتاب، آغاز روی کار آمدن دولت صفوی است. مطالبی که در باره صفویه و تلاش آنان برای بسط تشیع در ایران وجود دارد، در کتاب دیگر ما با عنوان صفویه در عرصه دین، سیاست و فرهنگ^۲ آمده است.

و آخرُ دعوانا أن الحمدُ لله رب العالمین
و صلَّى الله علی سیدنا محمد و آله الطَّاهرین
۱۷ ربیع الاول ۱۴۲۷ / ۲۷ فروردین ۱۳۸۵

۱. مشخصات و وصف برخی از این آثار را بنگرید در: مأخذشناسی تاریخ تشیع امامیه در ایران، حسن حضرتی، تهران، پژوهشکده امام خمینی و انقلاب اسلامی، ۱۳۸۳

۲. قم، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، ۱۳۸۰